
definitie en bepaling van de geschiedenis, traditie en leer van de kerk. Het gebrek aan kerkbewustzijn schiep ruimte voor partijvorming en verdeeldheid. Onderzoek naar de historische identiteit van de Hervormde Kerk moest objectief vaststellen wat het wezen van deze uitmaakte. Hoewel dit aanvankelijk bedoeld was om de eenheid binnen de Hervormde Kerk te herstellen, bleek al snel dat wijsgerige, theologische, historische en methodologische vooronderstellingen een objectieve bepaling van het historische en dogmatische wezen onmogelijk maakten. In plaats van een aansporing tot eenheid te zijn, bevorderde *kerkbewustzijn* juist de dynamiek tussen de godsdienstige richtingen binnen de kerk. Het werd een instrument om enerzijds te bepalen wie op basis van de geschiedenis, traditie en leer 'recht' hadden op de hervormde kerkorganisatie en anderzijds kerkleden te mobiliseren voor een bepaalde richting binnen de Hervormde Kerk.⁶

In de zojuist geschetste context van toenemend historisch kerkbewustzijn in verband met de groeps- en organisatievorming binnen de Hervormde Kerk spelen de afgescheidenen een bijzondere rol. In tegenstelling tot anderen hadden zij reeds sinds 1834 een kerkbewuste positie ingenomen door zich zelfstandig te organiseren in de Christelijke Afgescheiden Gemeenten (CAG). Dit kerkbewustzijn van de afgescheidenen beperkte zich in de eerste decennia na de Afscheiding echter tot de overtuiging de enige ware voortzetting te zijn van de Gereformeerde Kerk in Nederland sinds de Republiek. De stelling die ik in dit artikel wil beargumenteren is dat deze vorm van kerkbewustzijn (met name) in de jaren 1860 veranderde, onder invloed van en in interactie met de hierboven geschetste verscherping van de richtingenstrijd en organisatievorming binnen de Hervormde Kerk. Deze verandering had een tweeledig, nauw aan elkaar verbonden karakter. Terwijl er tot na de eeuwhelft een vrij open contact en uitwisseling had bestaan met de hervormd gebleven gereformeerden, sloot men in de loop van de jaren '60 de kerkelijke grenzen steeds meer af, waardoor de afstand tot de 'achterblijvers' vergroot werd. In de tweede plaats ontwikkelden de afgescheidenen in dezelfde periode een sterk *afgescheiden* kerkbewustzijn, gelegitimeerd door 'afgescheiden' historische voorstellingen en de actuele malaise in de Hervormde Kerk. Hoewel de afgescheidenen nog steeds vasthielden aan de voorstelling de ware voortzetting te zijn van de Gereformeerde Kerk, definieerden ze hun kerkelijke identiteit steeds meer vanuit de Afscheiding en de korte geschiedenis van de afgescheiden kerk zelf. Zo'n zelfbewuste, historisch in de Afscheiding verankerde, strak georganiseerde kerk leverde zowel binnen als buiten de afgescheiden kerken de nodige discussie op en leidde uiteindelijk zelfs tot afzetting en uittreding van enkele afgescheiden predikanten. In

⁵ Bijv. G. Groen van Prinsterer, *Leervrijheid of kerkbewustzijn* ('s Gravenhage 1864).

⁶ Vergelijk mijn artikel "Gij, Hollandsche theologen, hebt te weinig *kerkelijk* bewustzijn." Ideeën over kerkbewustzijn en kerkelijke organisatie rond het midden van de negentiende eeuw', in: *Trajecta* (nog te verschijnen, 2013).